

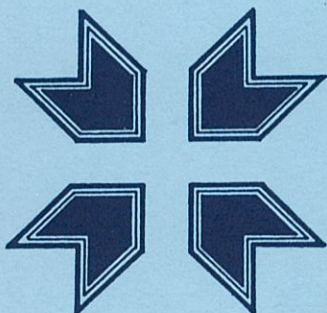
RAHVASTIKU-UURINGUD
POPULATION STUDIES

...

EESTI JA EESTLUS
RAHVASTIKUTEADLASE PILGUGA

Kalev Katus

RU Sari B No 29

**EESTI KÕRGKOOLOIDEVAHELINE
DEMOURINGUTE KESKUS**

**ESTONIAN INTERUNIVERSITY
POPULATION RESEARCH CENTRE**

© Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
Estonian Interuniversity Population Research Centre

ISBN 9985-820-35-5

Käesolev töövihk on autorikaitse objekt. Autoriõiguse valdaja eelneva kirjaliku nõusolekuta on keelatud seda väljaannet või selle mistahes osa reprodutseerida, avaldada või jätta avaldamiseks infovõrgus, ümber kirjutada mistahes viisil või vahendiga elektrooniliselt, mehhaaniliselt, fotokopeerimise, salvestamise või muul teel.

Alljärgnev ülevaade kajastab ESTO päevade raames (Tallinn, 1997) korraldatud konverentsil esitatud teemaarendusi. Artikkel keskendub Eesti rahvastikuarengu pikaajalisele trendile 1990 aastatel väljakujunenud uue geopoliitilise olukorra kontekstis. Käsitlemist leiab ajaloolise Baltoskandia kui spetsiifilise Euroopa regiooni, mis on teatud mõttes vaheregioon Eesti integreerumisel Euroopasse, taastumine ja selle mõju Eesti rahvastikuarengule. Teisalt vaadeldakse neid rahvastikuarengu jooni, mille osas Eesti lahkneb demograafiliselt võrreldavate Euroopa rahvastike vastavatest trendidest.

Sissejuhatuse asemel püüan selgitada pealkirja tähendust ja ühtlasi käesoleva lühiartikli kirjutamise mõtet. Pealkirja esimese poole, Eesti ja eestluse kohta, on kaunis palju kirjutatud, rohkem räägitud ja arvatavalt veelgi rohkem omaette mõtteid mõlgutatud. Vähemalt kirjasõnas fikseeritu puhul tuleb tõdeda, et pea sama palju kui arvamuseavaldajaid, on ka erinevaid eestluse määratlusi. Ei pea siinkohal mõistlikuks mõnda uut detaili lisada ega erinevate vaatenurkade üle polemiseerida. On ju põhimõte jäävalt kõigil ühesugune: eestlus on midagi ainuomast Eestile, mis eristab seda maad mistahes teisest. Seejuures on eestlus ikka siinse rahva, mitte territooriumi tunnus, mistõttu eestlust on olnud võimalik hoida ja edasi kanda ka kodumaast eemal, isegi nende inimeste poolt, kes pole ehk kunagi Eestimaal käinud. Küll aga nõuab selgitamist pealkirja teine pool, niisiis mille poolest rahvastikuteadlase ehk demograafi pilk erineb muudest võimalikest vaatenurkadest. Alljärgnevalt on see erisus välja toodud kahe peamise asjaolu kaudu.

1. Rahvastikuteadlase pilgu omapära

Esiteks haarab rahvastikuteadlase pilk tavapärasest pikema ajavahemiku. Toimub ju, piltlikult öeldes, rahvastiku demograafiline areng igapäevasest elurütmist teises ajamõõtnes. Päeva, nädala, kuu või aasta jooksul saab rahvastikuprotsessides aset leida niivõrd väike muutus, et mitmete teiste hoopis dünaamilisemate ühiskonnaprotsesside taustal tundub rahvastikuolukord peaegu konstantsena. Tegelikult polegi kalenderaasta rahvastikuteaduses baasajaühikuks, selleks on põlvkond ehk keskmiselt 25-30 aastat. Teisisõnu, alles põlvkonnapikkust ajavahemikku käsitledes saame rääkida rahvastikuarengu seaduspärasustest ja põhitrendidest. Lühema ajavahemiku jooksul asetleidvad rahvastikuprotsesside kõikvõimalikud nihked ja võnked osutuvad pigem varemtoimunud protsesside avaldumisvormideks, mitte niivõrd uuteks arengusuundadeks.

Teiseks demograafilise vaatenurga eripäraks on ühiskonnaarengu rahvastikukeskne ehk inimkeskne käsitlus. Esmapilgul võib väide tunduda lihtsalt sõnategemisena: olgu asjaolu iseenesliku mõistetavuse või selles väljenduva tautoloogia tõttu. Sirvides aga eri aegadel kirjutatud ühiskonnakäsitlusi leiame kõikvõimalike poliitika-, riigi-, majandus-, kultuuri- ja isikukesksete vaatenurkade seas üllatuslikult vähe rahvastikukeskset lähenemist. Mõne sellelaadse avastamisel tabab teine üllatus, nimelt osutub ühiskonnaarengu käsitlemine rahvastikuarengu vaatenurgast ülalnimetatutega võrreldes sageli päris teisepilguliseks. Eelkõige ilmneb erinevus pikemaajaliste arengusuundade analüüsil, mil rahvastikukeskne lähenemisviis võib anda ühiskonna teovõimest ja arengupotentsiaalset hetkeolukorra suundumuste taustal vahel koguni vastandliku pildi, mis imelik küll, kipub ühiskonnakäsitlustele harjumatult kõrge tõenäosusega aja jooksul realiseeruvat. Muidugi väärivad ühiskonna kõik tahud adekvaatset tähelepanu. Nii pole kahtlust, et näiteks majandusprotsessid nõuavad iseseisvat, majanduskeskset käsitlust, eriti veel suurte reformide aegu. Ometi on

rahvastikuarengu seisukohalt seesama majandustegevus vaid teatud vahend, mitte ühiskonna iseseseisev eesmärk. Kui teiseneb rahvas või tema paleused, võetakse paratamatult vana asemel kasutusele uus vahend. Sedasama mõtet on väljendatud ka niimoodi, et õitsev maa ja rikkus on mõttetu, kui pole rahvast ennast. Niisiis on rahvastikukeskne käsitlus seotud pigem ühiskonna eesmärgi kui selle mitmekesise atribuutse vahendkeskkonnaga.

Tänases Eestis on mõlema, rahvastikuteadlase pilgu poolt rõhutatava vaatenurga, pikaajalisuse ja rahvastikukesksuse, arvestamisega probleeme hoopis rohkem, kui arenenud riikides kombeks on kujunenud või me endale konkreetsetes geopoliitilises ümbruses lubada saaksime. Kilbile on tõstetud toimetamine ajendatuna pigem hetketarvidusest kui pikemaajalisest perspektiivitundest. Valitsusringkonnast pärinevad koguni vastavad terminid: otsused tulekustutamise ja aukude kinnitopimise tarvidusest lähtuvalt. Keegi ei pea sedalaadi tegutsemist küll päris õigeks, aga konkreetsetes oludes vaata et paratamatuks. Paremal juhul võetakse otsused vastu umbkaudu võimaloleku pikkust ajavahemikku arvestades, pea olematu või väga harv on tänases Eestis pikemaajaline ettemõtlemine.

Samavõrra moeväline tundub olema rahvastikukeskse lähenemisviisi rakendamine, mis enamiku otsuste puhul on igapäevapraktikas asendatud majandusliku kasu kriteeriumiga. Paremal juhul püütakse leida majanduskasulikke lahendusi Eestile tervikuna, aeg-ajalt praktiseeritakse parteilisest või koguni isiklikust kasust ajendatud tegevust. Rahvastikuteadlasena valdab aeg-ajalt tunne, et Eesti kipub miskipärast juhinduma Marx'ist ja tema aatevendidest, sest XX sajandi lõpul pole nii materialismikeskset võimuinstitutsioonide tegutsemist riigi tasemel enam eriti leida, vähemalt Euroopas mitte. Sedalaadi keskkonnas pole niisugused kategooriad nagu MAA ja RAHVAS enam populaarsed. Eks nende üle on hädavaresed irisenud ja siidivennad nalja heitnud läbi aegade, nüüd on lähedane suhtumine kandunud koguni võimumeeste sekka. Samasuguseid pilkeid teenib "kahe jalaga maas olevate pragmaatikut" ehk "reaalpoliitikute" poolt mitte harva ka kaugemate tulevikusihtide esiletõstmine.

Nõnda, kurb küll, rõhutab rahvastikuteadlase pilk neid vaatenurki ühiskonnaarengule, mis pole käesolevas Eestis hoopiski mitte üldaktsepteeritud ja mille arvestamisvajadus pannakse sageli küsimärgi alla põhimõtteliselt. Vahemärkusena olgu öeldud, et seda saab omal nahal tunda ka vastav teadusvaldkond. Praktiliselt on Eesti ainuke riik Euroopas, kus pole riiklikku rahvastikuprogrammi/poliitikat, ei finantseerita demograafilisi baasuuringuid, pole teostatud ühtegi ametlikku rahvastikuproгноosi, tegelikult pole ka usaldusväärset rahvastikuandmestikku. Sellekohane võrdlus näiteks ajalooliselt Eestile lähedaste Põhjamaadega pole enam hoopiski kohane, ilmselge mahajäämus iseloomustab meid isegi Läti, Leedu või Venemaaga võrreldes [Katus, Puur, Sakkeus 1995].

Olgu rahvastikuteadlase pilgu väärtusega võimumeeste silmis nagu on, toob kõnealune pikaajalisust ja rahvastikukesksust rõhutav vaatenurk esile kaks probleemirühma siinse maa ja rahva arengus, mis käesoleval ajal tunduvad olevat paljudest teistest olulisemad. Nendest ongi juttu järgmistes osades.

2. Eesti taasteareng

Esimene kahest kõnealusest probleemirühmast on seotud Eesti maa ja rahva taastearengu kindlustamisega XXI sajandi geopoliitilises keskkonnas. Muidugi on tegemist ühtse taastearenguga, kuid selle kahte omavahel tihedalt seotud osapoolt on siiski mõistlik eristada, eelkõige nende erisuunaliste arengufaaside tõttu. Üks osapooltest, rahvastikuareng, on läbi ajaloo olnud taastearengu määrav komponent, kuid pöördelistel ajajärgudel võib ka (kodu)maa geopoliitiline terviklikkus ja ühtne arengukiirus kujuneda äärmiselt tähtsaks teguriks taastearengule tervikuna. Võib oletada, et elame just sedalaadi ajajärgus ligikaudu veel sajandi.

2.1. Riiklik iseseisvus taastearengu eeldusena

Tänapäeval on kogu maailm üksteisest sedavõrd sõltuv, et mitmed ühiskonnaprotsessid on omandanud globaalse iseloomu, kuid Eesti lähema tuleviku seisukohalt tundub kitsamalt piiritletud regioon omavat endiselt suurt tähendust. Siiski pole Eesti otsene geopoliitiline keskkond mitte enam Edgar Kanti Baltoskandia ruum, millega eestlaste sotsiaalne identifikatsioon, eetika- ja kultuurilaad on ajalooliselt tihedasti läbipõimunud, täpsemini, millise kujundamisest on eestlased ise aktiivselt osa võtnud [Kant 1934]. Baltoskandia määrava tähtsuse korral oleks tegemist Eestile sotsiaalselt igati sobiva keskkonnaga, pealegi ei loo selle regiooni rahvaste ja riikide arengusuunad Eestile ekstentsialistlikke ohte, pakkudes samas soodsa keskkonna majandusülemineku läbimiseks. Paraku on tänapäeva Eesti arengut otseselt mõjutav geopoliitiline keskkond laienenud kaugele lääne ja edela ning samavõrra ida ja kagu suunas. Seejuures on suhteliselt kaugete maade ja rahvaste lülitumisele Eesti geopoliitilisse keskkonda kahtlemata kaasa aidanud XX sajandi ühinemis- ja ühendamisprotsessid. Lääne-Euroopas on loodud ja küllalt sujuvalt arenenud Euroopa Liit, mis tänaseks hõlmab ka suure osa ajaloolisest Baltoskandiast. Nimetatud liidu vahendusel kuuluvad tänapäeval Eesti geopoliitilisse keskkonda näiteks Vahemereriigid, mis üksikult võetuna ehk niisugust tähendust ei omaks. Samavõrra, NLiidu ja SRÜ kaudu on Venemaa toonud Eesti geopoliitilisse keskkonda mitmeid Aasia maid, kellega meil ülalnimetatud Vahemereriikidega võrreldes on olnud veelgi vähem ajaloolisi ja kultuursotsiaalseid kontakte. Täiendavalt, Eesti vägivaldne kuulumine poolsajandi vältel NLiidu koosseisu on loonud idapoolsetes poliitikutes arusaama Eesti seotusest Venemaaga hoopis enam, kui see oli kasvõi näiteks Peeter I või Teise maailmasõja aegadel, kallutades niimoodi ida-lääne-vahelise kaalukaasi tasakaalust välja.

Eesti maa ja rahva taastearengut soodustavaks tingimuseks on alati olnud eestlaste iseseisev ja rippumata riik või vähemalt teatud autonoomia kohalikus valitsemises, kahe kõnealuse liidu olemasolu tänapäeva Euroopas on esimesena nimetatud asjaolu kujundanud praktiliselt taastearengu eeltingimuseks. Eesti riigi taasiseseisvumisega 1991 aastal tundub see eeldus olevat lõpuks, et mitte öelda viimasel hetkel, täidetud. Kitsalt poliitilisest vaatenurgast ehk ongi täidetud, kuid veel tuleb taastada Eesti käitumine riigina ning samuti maa majanduslik kandevoime. Seni on sellesuunalise tegevusega üsna halvasti hakkama saadud, kui pikaajalisest vaatenurgast hinnata. Ametnikkonna ebapiisavat riigimeheliikkust on näiteks president pidanud vajalikuks

rõhutada järjest kasvavas tonaalsuses, viimati küllalt teravas vormis Eesti riigi 79. aastapäevakõnes [Meri 1997]. Mitme EV Valitsuse poolt viljeldud hetkemajanduskasu silmaspidav ja üldriiklikke huve halvasti arvestav rõhuasetus vahendustegevusele on koguni Eestimaa terviklikkust kahandanud, ja mitte ainult majandusliku kandevõime seisukohalt. Ühelt poolt on liialt kiiresti kasvanud varanduslik ebavõrdsus, mis kõige rikkama rahvaosa puhul ei tulene valdavalt tööpanuse erisusest, ning teiselt poolt on pea plahvatuslikult suurenenud piirkondlikud arenguvahed, muuseas võimendatud ametkondliku eelarvepoliitika poolt. Täiendavalt, tänapäeva majandustegevuse internatsionaliseerumise juures tuleb igal väikerahval tõsiselt arvestada sõltuvust välismaisest kapitalist. Ses osas tundub Eestis olevat mindud isevoolu teed ilma vähegi laiemal pinnal kokkulepitud riigiprioriteetideta, mistõttu pole üllatuseks suhteliselt kesine rahvusvaheline konkurentsivõime isegi aladel, kus majanduslikus mõttes peaks Eestil olema kindel edumaa.

Ometi kaaluvad taastatud poliitiline iseseisvus ja ilmselged edusammud soveti-tüüpi majandus- ja halduskorraldusest eemaldumisel üles Eesti sotsiaalterritoriaalse killustustrendi, hetkemajanduskasu valitsemise otsustusprotsessis ja majandusliku kandevõime nõrkuse. Ühtlasi võib asjaomase taastearengulise olukorra, kui seda komponenti niimoodi eraldi välja tuua, lugeda hetkel parimaks seisundiks Eestis viimase poolsajandi jooksul.

2.2. Rahvastiku põlisus taastarengu eeldusena

Taastarengu kindlustamisel on muidugi määrav osa rahvastikuarengul. Samas on Eestimaa rahvastik teinud läbi olulise teisenemise käesoleva sajandi vältel, millest kaheldamatult tähtsaimaks on immigrantide plahvatuslik kasv. Tänapäevaks moodustab välispäritolu rahvastik, immigrandid ja nende teine põlvkond kokku, ligikaudu 35 protsenti maa kogurahvastikus. Kõnealuse rahvastikuosa integraalseks ühistunnuseks on mittepõlisus, mille poolest ta tervikuna vastandub ülejäänud Eestimaa elanikkonnale. Alljärgnevalt püüan selgitada põlisuse mõistet ja kõnesoleva isikutunnuse tähendust taastarengule, eriti sellekohast liigvähest informeeritust ja pea puuduvat andmestikku arvestades.

Selgitust on mõistlik alustada meenutusega, et mitmesuguste rahvastikku iseloomustavate sotsiaaltunnuste hulgas eristatakse demograafilisi tunnuseid põhimõttel, et nad on sünnijärgsed ega allu inimese elu vältel muutusele (või on muutus seotud väga komplitseeritud protseduuriga). Kõnealusest kriteeriumist lähtuvalt on rahvastiku demograafilised põhitunnused sugu, sünniaeg/vanus ja sünnimaa(paik)/põlisus. Taastarengu seisukohalt omistab eristamiskriteerium rahvastiku demograafilistele tunnustele paratamatult olulisema tähenduse kui mistahes teistele sotsiaaltunnustele. Teisisõnu, rahvastiku jaotus demograafiliste tunnuste lõikes on fundamentaalsem ja püsivam võrreldes muude sotsiaaltunnustega ning seevõrra ühiskonna pikaajalises arengus kandvama tähendusega.

Käesoleva artikli seisukohalt keskset huvi pakkuv rahvastiku põlisus kätkeb endas sünni- ja elukohamaa vahet. Sünnimaa on midagi sellist, mida inimesel endal pole võimalik valida ega elu jooksul muuta, selle määravad kujundlikult väljendades ära

tema isa ja ema. Seejuures pole esmatähtis mitte formaalne sünnikoha fakt, vaid selle loodus- ja sotsiaalkeskkonna olemus, kuhu inimene sündides satub. Emaihust väljunud vastsündinu adapteerumisprotsessist pole tänaseks teada ehk piisavalt, kuid uurimistulemused on järjest lisanud argumente seisukohale, mille järgi adapteerumine inimühiskonda ehk sotsialiseerumine toimub beebi-eas küllalt kiiresti. Nii kujundab sünnimaale iseloomulik sotsiaal- aga ka looduskeskkond suure osa iga isiku sotsiaalsetest tunnustest ning nende kaudu määrab sünnijärgse kuuluvuse teatud kindla rahva ehk geodemograafilise süsteemi hulka [Pavlik, Hampl 1976]. Veel on oluline vanemate kodu ja sünnimaa sotsiaalne ühtekuuluvus, et toimuks vastsündinu ühene samastumine antud geodemograafilise põlisrahvastikuga. Tavaliselt kindlustab sedalaadi kokkulangevuse vanemate ja vanavanemate pärinevus ühest ja samast sotsiaalkeskkonnast ehk teisisõnu kokku kolme põlvkonna pikkust asumist käsitusel sünnimaal.

Öeldust selgub, et inimene kuulub reeglina ainult ühel maal põlisrahvastiku hulka ja sedagi vaid juhul, kui kõnealuses keskkonnas on elanud juba tema vanavanemad. Muidugi võib elu jooksul inimene vahetada oma asukohamaad. Kui sellega kaasneb ka sattumine sotsiaalses või ka loodusgeograafilises mõttes teise keskkonda, tuleb indiviidil läbida uus adapteerumisprotsess ehk teisene sotsialiseerumine. Geneetilise järjepidevuse ja veresuguluse tähtsuse tõttu ühiskonnas on rahvastiku põlvkondlikud sidemed äärmiselt tugevad ja teevad sedasorti uusadapteerumise küllalt pingutavaks ning aeglaseks. Kõnesoleva protsessi jooksul kuulub inimene sisserännanute ehk immigrantide hulka, milline rahvastikuosa vähemal või suuremal määral alati erineb maa põlisrahvastikust.

Üksikindiviidina ja teatud piiratud aspekte silmas pidades võib mõni inimene suhteliselt kiiresti läbida teise adapteerumise, demograafilisest vaatenurgast pole seesama protsess aga rahvastikurühma jaoks tervikuna kuidagi ühe inimpõlve jooksul võimalik, kuivõrd demograafilisi tunnuseid ei saa ju tagantjärele oma tahte kohaselt muuta. Esimese põlve immigrantidel säilivad paratamatult tugevad sidemed oma sünnijärgse kodumaa ja sealse keskkonnaga. Sama kindlalt võib väita, et ka teise põlve immigrantid ei saa täiel määral läbida teisessotsialiseerumist uuel kodumaal. Ühelt poolt on selle põhjuseks asjaolu, et esmassotsialiseerumisel pole reeglina täielikku ühtsust kodu- ja laiema sotsiaalse ümbruskonna vahel, mistõttu teise põlve immigrant saab kodust alati kaasa teatud sideme oma vanemate sünnimaaga. Teisalt võib sedasama toetada ka suhtlemine endisel kodumaal elava sugulaskonnaga, kasvõi näiteks vanavanematega. Niisiis just rahvastiku demograafiline järjepidevus tingib põlistumise pikaajalisuse uue asukohamaa sotsiaalstruktuuridesse, kõnealust protsessi pole võimalik läbida kiiremini kui kolme põlvkonna pikkuse ajavahemiku jooksul. Kui uue asukohamaa põlisrahvastik erineb tunduvalt sünnimaa omast või pole sotsiaalsuhtlus uues keskkonnas piisavalt intensiivne, võib sisserännanute põlistumine toimuda veelgi aeglasemalt.

Eelpoolöeldust selgub, et taastarengu seisukohalt iseloomustab põlis- ja mittepõlisrahvastikku küllalt erinev seisund. Nimelt on mittepõlisrahvastik kaugemas ajaperspektiivis uuel asukohamaal marginaalne nähtus, tulevikkuvaatavalt ta kas põlistub või ajapikku lahku. Paraku on selle küllalt pikaajalise protsessi vältel samavõrra marginaalne sisserännanute kodumaalt kaasatoodud sotsiaalne taust. Alljärgnevalt võime veenduda, et mitme asjaolu kumulatiivse efekti tulemusena on

Eestimaale sisserrännanute marginaalsus eriti tugev ja kogurahvastiku polariseerumisele lähenev heterogeensus ülikõrge. Nõnda osutub erinevaks mittepõlis- ja põlisrahvastikurühma taastearenguline probleemistik, samuti kipuvad efektiivsed lahendusteed olema erinevad kui mitte vastandlikud. Arusaadavalt on Eestimaa rahvastiku taastearengu üldpotentsiaal seda nõrgem, mida suurem on kõnealune rahvastiku heterogeensus. Kõiki nimetatud asjaolusid kokku võttes iseloomustab käesoleval ajal Eestis valitsevat taastearengut rahvastiku vaatenurgast selle sajandi halvim seisund. Alljärgnevalt püüan anda lühiülevaate protsessidest, mis niisuguse olukorra, muuhulgas kehva ka Euroopa keskmisega ja endiste NLiidu vabariikidega võrreldes, on kujundanud.

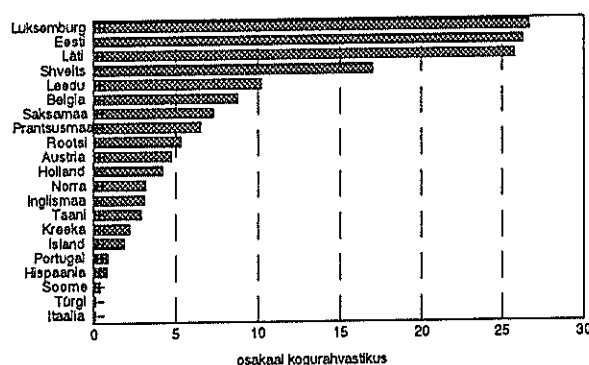
3. Mittepõlisrahvastiku kujunemine Eestis

Mittepõlisrahvastiku kujunemine ja selle kiire kasv arvukaks rahvastikurühmaks Eestis on seotud NLiidu territooriumilt, eeskätt küll Venemaa Euroopa-osast, lähtunud immigratsiooniga Teise maailmasõja järel. Eesti-Vene rändesidemete mõistmiseks tuleb aga minna tagasi veidi varasemasse ajajärku. Nimelt on rändevood kõnealuste maade vahel kulgenud kaunis täpselt selle klassikalise skeemi kohaselt, mida Wilbur Zelinski on tutvustanud oma ränderevolutsiooni teoorias [Zelinski 1971]. Hiljem on tema teoreetilist skeemi IIASA uurimisprojekti eestvõttel edukalt kontrollitud mitme Euroopa riigi andmete najal, mistõttu Eesti tundub olevat üsna tavaline maa nõ reeglipärase rändearenguga riikide seas [Rogers, Willekens 1986].

Eesti rahvastiku väljaränne oma ajaloolis-etniliselt asualalt algas eelmise sajandi teisel poolel, ligikaudu paar kümnendit peale demograafilise ülemineku käivitumist. Mitmete asjaolude koosmõjul oli väljaränne Eestist suunatud peamiselt itta, st tolleaegse Vene Impeeriumi aladele. Samuti paistis Eesti silma suhteliselt kõrge väljarände intensiivsuse poolest, ligikaudu 15-20 protsenti rahvastikust oli Esimese maailmasõja eelsel ajal asunud elama väljapoole oma ajaloolist kodumaad. Käesoleva sajandi keskpaigaks oli rahvastikuarengu seaduspärane kulg ümber pööranud Eesti-Vene omavahelise demograafilise olukorra. Uuele olukorrale vastavad rändeprotsessid olid eelmise sajandi lõpu ja käesoleva sajandi alguse rändevoogudega võrreldes hoopis vastupidise suunaga. Venemaast pea pool sajandit varasema demograafilise ülemineku tõttu oli Eesti ammendanud oma väljarändepotentsiaali juba 1920ndate aastate paiku,

Venemaal aga jõudis sõjajärgsetel aastakümnetel nimetatud potentsiaal parasjagu kõrgtasemele [Katus 1990; Vishnevski, Volkov 1983]. Uus geopoliitiline olukord Balti mere lõunakaldal oli loonud ka küllalt soodsad tingimused Venemaa väljarändepotentsiaali realiseerumiseks uute läänekolooniate suunas. Niisiis, demograafilise arengu ajaline ebahütlus lõi Eestis soodsa pinnase intensiivsele sisserrändele Venemaalt ja teistest NLiidu

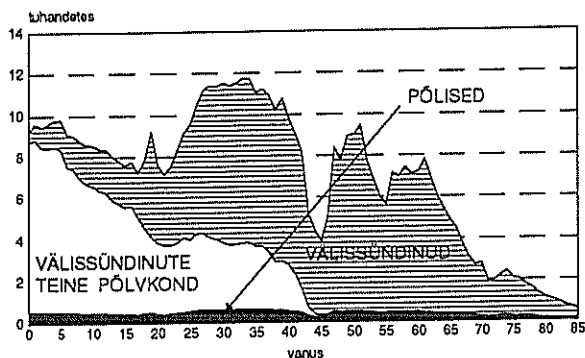
Joonis 1. VÄLISSÜNDINUD RAHVASTIK
Euroopa riigid, 1990 algus

piirkondadest. Suur rahvastikukadu sõjategevuse ja sotsiaalsete ümberkorralduste käigus, samuti riiklikul tasemel arendatud venestamis- ja sovetiseerimis-poliitika tugevdas seda objektiivselt kulgevat protsessi Eestis veelgi.

Rahvastiku sisse- ja väljarändevoos Eesti ja NLiidu regioonide vahel on kogu nõukoguaja vältel olnud ulatusliku migratsioonikäibe ja pideva positiivse rändesaldoga [Sakkeus 1991]. Niimoodi ongi välja kujunenud arvukas välissündinud rahvastik, kes viimase loenduse andmetele tuginedes moodustas 26.3 protsenti Eesti kogurahvastikus. Kõnealune suhtarv on Euroopa maade hulgas rekordiline (joonis 1), ühtlasi ka kõrgeim endise NLiidu riikide seas [Council of Europe 1996; Katus, Sakkeus 1993].

Joonis 2. MITTE-EESTLASED EESTIS
Rahvaloendus 1989

Välissündinud rahvastik moodustub esimese põlve immigrantidest. Mittepõlisrahvastiku hindamisel on muidugi tarvilik arvestada veel immigrantide teist ja kolmandat põlve, konkreetselt Eesti rahvastikuarengu käsitlemisel praktiliselt piisab sissesõitnute teise põlvkonna kaasamisest. Joonisel 2 on tinglikult jaotatud riigisündinud mitte-eestlased põlisteks ja teise põlve immigrantideks lähtudes nende võrdsest sündimuse-

suremustihedusest. Kokkuvõtlikult jagunes viimase rahvaloenduse (1989) ajal Eestis elav mitte-eestlaste koguarv 602.4 tuhat inimest 38.2 tuhandeliseks põlisrahvastikuks ja 564.2 tuhande inimese suuruseks mittepõlisrahvastikuks. Viimasest arvust on siiski teatud väike osa teise põlvkonna immigrante läbi segaabielse ning sotsiaal-kultuurilise integreerumise juba küllalt tihedalt Eestimaa seotud, mis annab ehk lootust arvata tingimisi nende kolmas põlv Eesti põlisrahvastiku hulka. Kogurahvastikus moodustab mittepõlisrahvastik koguni 36.0 protsenti, kusjuures maa põlisrahvastik, mõistetavalt rahvusest sõltumata, on sõjaelsest arvust väiksem, kokku 1001.5 tuhat inimest.

Mittepõlisrahvastiku plahvatusliku kasvu ja tänase aukartustäratava suhtarvu kõrval on taastearengu seisukohalt kaheldamatult veelgi tõsisem selle rühma sotsiaalse käitumise ja väärtushinnangute erisus kohaliku põlisrahvastikuga võrreldes. Teisisõnu, ühiskond on äkiliselt diferentseerunud, kusjuures demograafilistele rahvastikutunnustele toetuvana säilib kõnealune heterogeensus paratamatult veel pikka aega. Eesti välissündinud, sarnaselt mistahes Euroopa riigi vastava rahvastikuosaga, on kaasa võtnud oma sünnipaiga ja vanemate kombed, väärtushinnangud ja hoiakud, millel põhineb suur osa inimvajadusi. Täiendavalt on enamusele Eesti immigrantidele veel kaasa antud nõukogude haridussüsteemi ja ideoloogia kaudu sisendatud unifikatsioonilised suuri riiklik arusaam üldistest ühiskonnakorralduse printsiipidest. Olulise erinevusena tavapärasest olukorrast Euroopas pärineb Eesti mittepõlisrahvastik hiigelsuurelt ja küllalt mitmekesise sotsiaalkultuurilise keskkonnaga territooriumilt, teisisõnu Eestis on esindatud pikk nimekiri geodemograafilisi süsteeme. Igatahes pole mitte mingiski kontekstis, sealhulgas üldriiklike otsuste vastuvõtmisel, asjakohane käsitleda Eesti kogurahvastikku ega ka tema mittepõlist rahvastikuosa ühtse sotsiumina. Mittepõlisrahvastiku heterogeensuse ja sellest tulenevate probleemide senisest

asjalikumaks mõistmiseks ja arvestamiseks riigikorralduses võivad Eestile olla kasuks ÜRO, Euroopa Nõukogu ja mitme rahvusliku institutsiooni poolt käivitatud vastavasisuliste rahvusvaheliste projektide tulemused [Oschlies 1989; Chesnais 1991; van de Kaa 1991 jt].

Eelpool oli viidatud Eesti ja Venemaa demograafilise arengu ebasünkroonsusele. Tegemist pole lihtsakoelise ajanihkega, see pärineb tegelikult ju XVIII sajandist, mil nn Hajnali liin poolitas Euroopa kaheks, jättes Eesti ühele ja Venemaa teisele poole piiri [Hajnal 1965]. Kauge ajaloolise tagapõhjaga piir osutus hiljem tähtsaks veelahkmeks demograafilise ülemineku ajastuse kujunemisel ning kipub jätkuvalt eristama Euroopa rahvaid ka tänapäeval. Mõni aasta tagasi asetleidnud konverentsil *Where does Europe end?* omistati koguni Hajnali liinile teemakohase kriteeriumi tähendus kõikide muude analüüsitud variantide ees [File of... 1994]. Niisiis Eestimaa immigrante põlisrahvast eristav suur hulk sotsiaalseid tunnuseid on oma juurtega kinni kummagi rühma ajaloolis-demograafilises kuuluvuses Euroopa eri poolustele. Sajandeid on kumbki rahvastikutaaste seisukohalt eriilmeline sotsium elanud ka territoriaalselt üksteisest lahus, nüüd poolitab seesama Hajnali liin rahvastikku ühel ja samal, pealegi territooriumi poolest väikesel maal. Kahe esimese riigiuuringu, Eesti Pere- ja Sündimusuuringu ning Eesti Tööjõu-uuringu andmed kinnitavad põlisustunnuse ühiskonda läbivat tähtsust pea kõigi sotsiaalsete protsesside puhul tänapäeva Eestis [EKDK 1995].

Kokkuvõttes tuleb tõdeda, et rahvastiku seisukohalt pole Eestis enam võimalik rääkida ühtsest taastearengust, vaid tegemist on kahe, suurusjärguliselt teineteisega võrreldava ja mõneti isegi vastandlikke tendentse ilmutava rahvastikurühma arenguga. Nisuguses kavaliteedis on Eesti taastearengu olukord varasematest aegadest halvim, vaid pikaajaline (seega vaba erakondlikust kemplemisest) tegevuskava ja vastav sihiteadlik riigipoliitika (seega vaba ametkondlikkusest) saab taastada Eesti rahvastiku taastearengulise terviklikkuse.

4. Eesti rahvastikutaaste hälbed

Eesti maa ja rahva taastearengu kindlustamisküsimuse kõrval nõuab rahvastikuteadlase pilk veel teise olulise probleemirühma väljatoomist. Edasi võtangi vaatluse alla need demograafilised arengutrendid, mis kuidagi ei soodusta Eesti liikumist Euroopa integratsiooni suunas, pigem vastupidi, väljaõeldud soovide ja mõneti ka vastava toimetamise kiuste nihutavad meid koguni Euroopast eemale. Kõnealused probleemid peaksid ainuüksi terve mõistuse seisukohalt valmistama (tegelikkuses mitte) riigijuhtides muret, kuid kurvapoolsete tulemuste ärahoidmiseks tulevikus tuleb HILJEMALT täna ette võtta riigikorralduslikke reforme.

Muidugi saab rahvastikuarengut anlüüsida ja välja tuua selle positiivsed ja negatiivsed suundumused erinevate taustsüsteemide suhtes. Alljärnevalt on nisuguseks üldiseks taustsüsteemiks Eesti rahvastiku demograafiline arengustaadium ning erinevaid rahvastikuprotsesse on vaadeldud nende rahvaste ja riikide kontekstis, kellega oleme nimetatud vaatenurgast võrreldavad. Ebasoovitavaks saab seejuures määratleda nisugust olukorda, mis vastab vähemalt ühele, aga soovitatavalt mõlemale alljärgnevale

kriteeriumile. Esiteks, teatud demograafiline seisund Eestis on ilmselgelt halvem kui teistes sama demograafilise arenguetapiga riikides. Teiseks, rahvastikutrend näitab samas taustsüsteemis üldisest hõlbivat ja seejuures negatiivset suunda. Niisuguse käsitlemise korral pole vajadust selgitada, kas tegelikult parem olukord oleks üldse reaalne või mitte, kuivõrd see samas taustsüsteemis eksisteerib. Mõlema kriteeriumi rakendamine võimaldab käesoleval ajal välja tuua vähemalt neli Eesti rahvastiku taastarengu aspekti, millel järjekorras olukorda lühidalt konstanteerides peatun.

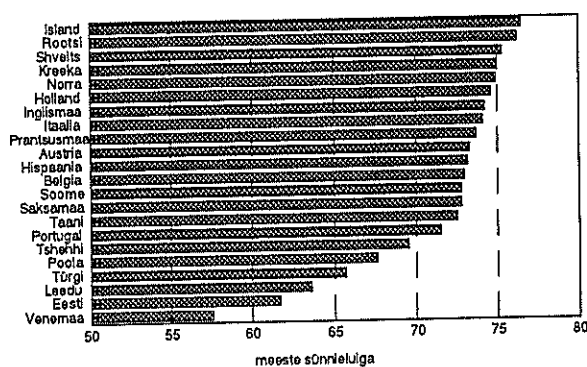
4.1. Rahvatervis ja suremus

Tervise olemasolu või selle puudumist saab mõõta mitut moodi, millest mõni viis pakub hinnangu teatud subjektiivsuslisandiga. Kindlaks mõõdupuuks rahva tervislikule seisundile üldhinnangu andmisel on suremusolukord ja -trend. Inimese surm on üks väheseid absoluutseid asju meie suhtelises maailmas, ja see sündmus kajastab inimese tervise lõplikku kadumist vaidlusi mittetekitavas vormis.

Eelmise sajandi teisest poolest kasvas keskmine eeldatav sünnieluiga Eestis pidevalt pea sajandi vältel. Seejuures oli tõusutrend kaunis ühtlane ja iseloomustas Eesti rahvastikku 1950 aastate lõpuni. Esimese sõjajärgse rahvaloenduse andmetele (1959) toetuv elutabel, hiljem ÜRO meetodil ümberarvutatud, fikseerib keskmise eluea meestel ja naistel vastavalt 64.3 ja 71.6 eluaastat [Katus, Puur 1992]. Nimetatud ajani oli suremuse langus ja eluea tõus Eestis igati võrreldav samalaadse trendiga Põhja- ja Lääne-Euroopas, hoides liidripositsiooni Ida- ja Lõuna-Euroopa ning NLiidu riikide seas [Krumins 1993]. Järgneva ligikaudu 35 aasta jooksul kuni tänaseni pole suremuse tase Eestis praktiliselt enam vähenenud. Mõnevõrra alanen siiski imikusuremus 1960 aastatel, mis teatavasti avaldab keskmisele elueale küllalt suurt mõju, seevastu on täisea suremus meestel hoopis kasvanud.

Rahvatervise pikaajalise stagnatsiooni tõttu on üks maa teise järel Eestist mööda läinud ja olukord on rahvusvahelises võrdluses hakanud pakkuma järjest kurvemat pilti. Näiteks meeste suremuse osas oli iseseisvuse taastamise ajal mõne omaaegse NLiidu osa kõrval Euroopasse jäänud vaid Türgi veelgi kehvema olukorraga, tänaseks on temagi Eestist möödunud (joonis 3). Samuti on mitmes Ladina-Ameerika

Joonis 3. KESKMINE MEESTE SÜNNIELUIGA
Euroopa riigid, 1990 aastate keskpaik

ja Kagu-Aasia arengumaas eluiga Eesti rahvastikuga võrreldes juba tunduvalt pikem. Muidugi võib eneselohtuseks leida veelgi madalama elueaga riike Aafrikas ja Aasias, kuid ka kõige suurema otsimise peale ei leidu sellist maad, kus rahvatervise stagnatsioon oleks kestvuse seisukohalt olnud ligilähedane Eestit iseloomustavale 35 aastale. Niisiis on tõsiseks probleemiks kõrge suremus ja lühike eluiga, kuid veelgi tõsisemaks igasuguse progressi puudumine rahvatervise valdkonnas

maailmarekordiliselt pika aja jooksul. Viimase viie-kuue aasta vältel on suremus koguni näidanud tõusutrendi. Statistikaameti poolt arvatud elutabelnäitajad pole küll ilmselt täpsed (liigjäreks üldine, eriti aga teatud vanusrühmade elulemusnäitajate halvenemine), kuid keskmise eluea langustrend on kahjuks tõene. Ühiskond tervikuna ja meditsiinisüsteem sealhulgas on sellest vaatevinklist kõik need aastad lihtsalt tühja töötanud.

Käesoleva artikli eesmärgiks pole otsida põhjusi, miks eesti inimene põleb ligikaudu kümme aastat varem keskmisest eurooplasest läbi, mehed veelgi suurema vahega. Küll aga on põjust juhtida tähelepanu asjaolule, et tegemist ei ole kitsalt tervishoiu- või meditsiinisüsteemiga. Nii suure erinevuse puhul kipuvad päris mitmed ühiskonnakorralduslikud sammud kujunema Eestis teistsuguseks kui Euroopas tavaks. Näiteks nn kolmanda elufaasi probleemid, mis Lasletti järgi on tänapäeva arenenud riikides kesksed investeeringupoliitika, rahvastiku tarbimisstruktuuri, hariduselu, aga ka halduse ja poliitilise korralduse ajakohastamisel, pole Eestis asjakohased [Laslett 1993]. Lühidalt ei saa rahvastiku terviseolukorra mittevastavuse tõttu nõ eurostandardile Eesti tegelda mitte kõigi nende probleemidega, mida Euroopa täna tõsiselt arutab.

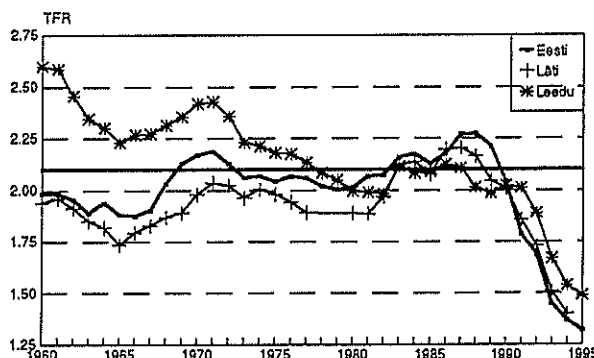
4.2. Sündimuse äkklangus

Teatavasti algas Eestis demograafiline üleminek suhteliselt vara ning pereplaanimine muutus valitsevaks juba sajandi esimesel poolel. Ühe lausega seletatuna tähendab see, et iga perekond (ja eelkõige iga naine) kujundab välja omaenese arusaama soovitud laste arvu ja nende sünniaja suhtes ning lähtub oma käitumises pigem sellest isiklikust arusaamast, mitte üldistest tavadest või üleskutsetest. Selline pööre ühiskonnas on kõikide rahvaste juures tähendanud suurte, lasterohkete perede rolli kadumist demograafilise olukorra kujundajana. Rahvastiku taastarengu seisukohalt saab nüüd ja edaspidi määravaks, milline osa põlvkonnast soovib enda perekonda kolme last võrreldes nendega, kes piirduvad ühe lapsega või jäävad hoopis lastetuks [Coale, Watkins 1986].

Eestile on juba seitsmekümne aasta jooksul olnud iseloomulik üleminekujärgne madal sündimus. Kuid selle raames soovis 1970-1980 aastatel, veel ka seitse aastat tagasi oma

perekonda kolmandat last siiski selline osa eesti naisi, mis oli piisav, kuigi napilt, sündimustaseme hoidmiseks ülevalpool taastatav. Niisugune olukord oli Euroopa kontekstis mitte eriti tüüpiline, kuid väikerahva jaoks päris oluline [Katus 1994]. Järgneva 6-7 aasta vältel on asetleidnud äkk-kiire sündimuse langus ning käesoleval ajal on Eesti rahvastiku sündimustase ligikaudu kaks korda

Joonis 4. SUMMAARNE SÜNDIMUSKORDAJA
Balti riigid, 1960-1995

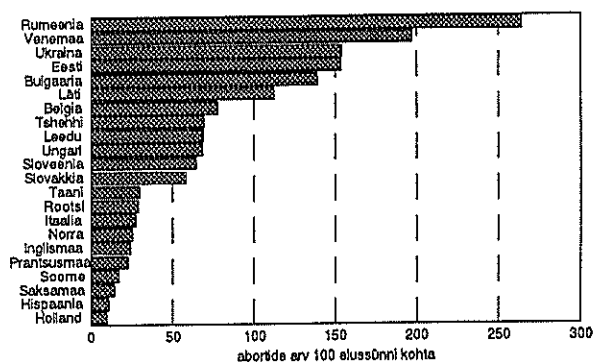
languseelse ajaga võrreldes madalam ehk keskmiselt jääb perekonda üks laps sündimata. Suundumus sündimuse kahanemisele on kaunis üldine Ida-Euroopas, kuid Eestis on langus olnud paraku rekordkiire. Joonisel 4 on toodud võrdlus samuti kahaneva sündimuse poolt tuntud teiste Balti riikidega, mille suhtes Eesti rahvastiku sündimustase oli siiski enne langustrendi algust kõrgem ja nüüd on juba madalam.

Esmaseks sündimuse langusega kaasnenud tulemuseks oli rahvaarvu kasvu asendumine kahanemisega. Eestlaste arv hakkas kahanema kohe peale sündimuse langust allapoole taasteniivood 1991 aasta suvel ning trend on järgnevate aastate jooksul üha kiirenenud. Hoopis olulisem on aga sündimuslanguse taastearenguline mõju, mis väljendub väikesearvulise laste põlvkonna poolt tekitatud demograafilise laine pidevas edasinihkumises. Otseselt mõjutab nimetatud laine Eesti rahvastiku taastearengut järgneva 70-80 aasta vältel, tekitades esimese tõsisema probleemistiku XXI sajandi teise kümnendi algul. Demograafiline laine on asetleidnud paratamatus sõltumata edasistest sündimustrendidest. Viimane on omaette küsimus, mille tulevikusuuna näitab peajoones ära täna ühte last omavate noorepoolsete perekondade käitumine: nad on loobunud teisest lapsest (ja muidugi kolmandast) oma elu kahekümnendates aastates, kuid saavad selle nõu tasa teha elu kolmekümnendates. Kõnealusel 1970 aastate (ja edaspidi samuti 1980 aastate) eesti sünnipõlvkondadel on määrata, kas säilib pea seitsmekümne aasta vältel valitsenud küllalt stabiilne põlvkondlik sündimustase Eestis või toimub otsustav pööre madalamale tasemele. Omajagu sõltub valik sellest, kuivõrd need põlvkonnad oskavad hinnata pikema ajaperioodi kumulatiivseid eluväärtusi hetkeväärtuste kõrval.

Eesti rahvastikuarengus on küllalt aktuaalne käsitleda sündimust ka rasedusprotsessi kui terviku vaatenurgast. On ju sünnitus teiste viiside: surnultsünni, iseenesliku aborti ja tehisaborti ehk lihtsalt aborti kõrval vaid üks neljast võimalikust rasedusväljundist. Lihtsustatult seisneb Eesti probleem selles, et teatud rahvastikurühmade osas on sünnitus tõugatud aborti poolt koguni teisejärguliseks rasedusväljundiks [EKDK 1995].

Kõrge abortiivsuse- ja ühtlasi rasedustase kujunes Eestis välja alles peale sõda. Tänapäeva turumajanduse keeles on abortiivkäitumine olnud algselt importkaup, mille töid kaasa idaimmigrandid. Ometi võttis kohalik rahvas uued kombes ajapikku omaks, eriti alates 1960 aastatest. Euroopa kontekstis arusaamatult kõrge Eesti rahvastiku abortiivsuse juures on taastetervise seisukohalt kõige murettekitavamad esmasrasedust lõpetavad abordid. Eestis on selliseid aborte ligikaudu 20 protsenti nende koguarvust, mis polegi eriti palju. Teisalt aga, arvestades abortiivsuse kaheksa-kümnekordselt kõrgemat intensiivsust Eestis (joonis 5), on nimetatud 20 protsenti absoluutarvulises väljenduses ikka aukartustäratav arv. Kõrge abortiivsuse üldpõhjuseks kipub olema kirjaoskamatus pereplaanimise vallas, kaudselt viitab olukord aga ka käesolevat hetke väärtustava elustiili, *siin ja praegu* nagu viimasel ajal kombeks öelda, valitsemisele.

Joonis 5. ABORTIIVSUSSUHE
Euroopa riigid, 1990 aastate algus

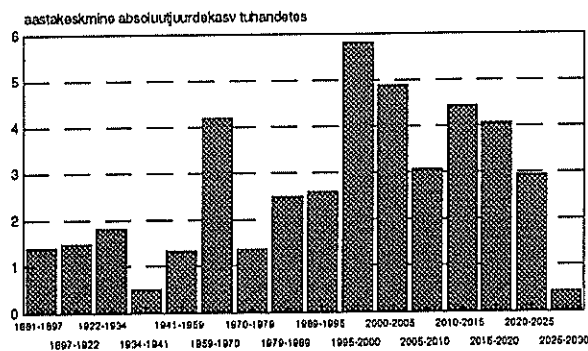

4.3. Rahvastiku vananemine

Rahvastiku vananemine kulgeb kaasaja tormakuse taustal justkui tähelepandamatult, kuid teatud arenguetappi jõudmisel on kõikjal nõudnud ja nõuab Eestiski ühiskonnaelu märkimisväärselt ümberkorraldamist. Kui seda miskil põhjusel, näiteks riigi vaesuse tõttu, ei toimu või ei toimu piisaval määral, võib rahvastiku vananemine asetada ühiskonna ette ootamatult tõsise probleemipuntra. Selle puntra sees on kindlasti ka inimõiguste teema, sest väärikas vanuripõli on üks peamisi õigusi, mida neli-viiskümmend aastat tööd teinud inimene vanuripõlves on õigustatud oma laste ja lastelaste põlvkonnalt saama.

Rahvastiku vananemine on teatavasti demograafilise ülemineku tulemus, mil valitsevaks saanud aeglane põlvkonnavaheldumine kujundab välja adekvaatse rahvastiku vanuskoostise. Vanurite osatähtsus tõuseb seeläbi ligikaudu 5 protsendilt 25-35le protsendile kogu rahvastikus. Kui eestlaste arvukaim põlvkond eelmise sajandi lõpust jõudis 1960 aastatel vanuriikka, oligi Eesti jõudnud eaka rahvastikuga riikide kilda, kust tagasiteed ei ole. Ometi on kogu sõjajärgse perioodi vältel rahvastiku vananemine olnud Eestis pidurdatud. Oma osa selles on stagneerunud madalal elueal, taastetasemest kõrgemal sündimisel 1970-1980 aastatel, eestlaste teataval noorenemisel sama ajavahemiku jooksul, kuid peamiseks teguriks tuleb lugeda intensiivset sisserännet Eestisse [Katus 1996].

Joonis 6. AASTAKESKMINNE VANURITE JUURDEKASV
Eestil, 1881-2030

Käesoleva aastakümne vältel on üks vananemist pidurdanud tegur teise järel mõju kaotanud: sündimus on kiiresti langenud, immigratsioon vähenenud ning eestlaste noorenemine lõppenud. Tänapäevaks on vaid rahvastiku eluea langus jäänud ainukeseks vananemist leevendavaks teguriks, aga vaevalt soovime niisuguse trendi säilimist. Niisiis rahvastiku vananemise kiirenemine Eestis on paratamatus, kuid protsessile annab erilise hoo

suurearvulise sisserännanute põlvkonna jõudmine just nüüd vanuriikka. Kõigi asjaolude koosmõjuna tähistab aastakümne 1995-2004 kiireimat rahvastiku vananemist Eesti ajaloos (joonis 6), ühtlasi kipub see olema rekordiline kogu Euroopa mastaabis.

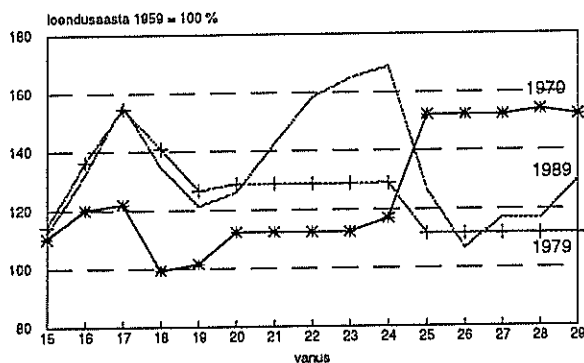
Eaka rahvastikuga ühiskonna elukorraldus on kaunis suurel määral teistsugune kui noore vanuskoostise puhul. Ka rikastes Lääne-Euroopa riikides on ühiskonna majanduslik ja sotsiaalne adapteerumine uuele rahvastikukoostisele küllalt palju pingeid tekitanud, selle ladusamaks korraldamiseks on hakatud eristama iseseisvat, ühiskonnaprotsesse rahvastikuarenguga sobitavat demograafilist poliitikat (*population-responsive policies*) vastandina traditsioonilisele rahvastikuarengut ennast mõjustavale poliitikale [Myers 1994]. Eesti on kohanemisel rahvastiku vananemisega jäänud Euroopast nõukoguaastate jooksul märkimisväärselt maha, nüüd ootab ees pealegi

keskmisest hoopis intensiivsem vananemisperiood. Sellest johtuvate ülesannete lahendamise teeb eriti raskeks valitsev üleminekumajandus. Ühelt poolt tähendab see Eesti majandustaset kusagil arenenud ja arenguriikide vahepeal, kuid arvatavalt veelgi olulisema tegurina toimib ulatuslik investeeringutarvidus ümberkorralduste teostamiseks. Just kõrge konkurents piiratud ressursside eest teeb rahvastiku kiirenevast vananemisest johtuvad probleemid Eestile taastarengu seisukohalt tõsiseks.

4.4. Rahvastiku haridushõive

Demograafiliselt arenenud maana algas Eestis üldrahvalik haridustee pikenemine suhteliselt varakult, juba eelmise sajandi keskpaiku. Hariduse kõrge väärtustamine lubas tekkinud demograafilis-majanduslikud võimalused küllalt hästi ära kasutada ning käesoleva sajandi esimesel poolel oli Eesti rahvastiku haridushõive ja -taseme poolest eesrindlik maa ka Lääne- ja Põhja-Euroopa kontekstis. Arvatavasti võib väita, et rahvastiku hea, ka vanimaid sündikohorte hõlmav üldharitus ja sellele toetuv kultuurikeskkond (mitte üksikute tiptase) on üks peamisi tänaseid Eesti trumpkaarte üleminekumajandusega riikide konkurentsisis. Samuti annab rahvastiku hariduslik homogeensus Eestile eelised ka nn Aasia tiigritega (Korea, Taiwan jt) võrreldes. Pealegi paistab viimastel aastatel taastuvat traditsiooniline hariduse esiletõstmine ühiskondliku edenemise mõõdupuuna, mis vahepeal oli mõneti taandunud.

Joonis 7. RAHVASTIKU HARIDUSKÕVERA SUHTMUUTUS
Eesti, loendusaaastad 1959-1989

Ometi on nõukoguperioodil leidnud aset põhimõtteline muutus rahvastiku haridushõives, mis tänasel üleminekuperioodil näitab kindlat süvenemistrendi. Kõnealune muutus paistab olevat alguse saanud 1960 aastate lõpupoole, arenedes edasi järgneval kümnendil. Nii tähistab loendusvaheline periood 1970-1979 Eesti rahvastiku haridushõive langust vanusrühmas 20-29 aastat, samal ajal kui mujal Euroopas enam-vähem samal ajal leidis aset tõus (joonis 7).

Selline hariduskõvera lahknev trend viitab erinevate haridussüsteemide juurdumisele. Haridushõive kasv Euroopas inimese elutsükli kahekümnendates eluaastates tähistab kõrghariduse osakaalu kasvu ja sujuvat üleminekut nn kogu elu vältavale pidevõppele, mille dikteeris ette järjest intensiivistuv ühiskonnaareng ja teadmiste juurdekasvu plahvatuslik kiirenemine. Klassikaline hariduskorraldus, õppimine eluea algul ja saadud teadmiste-oskuste rakendamine kogu järgneva tööelu vältel kuni surmani, ei olnud enam piisav ajaga kaasaskäimiseks. Eestis seevastu loendusandmetele tuginedes inimese haridustee küllalt järsk lõppemine koguni süvenes, sellele aitas kindlasti kaasa nõukoguaegne ametkondlik hariduskorraldus, kus vastav Eesti ministeerium ei pidanudki vastutama rahva haridustaseme eest.

Käesoleval ajal püütakse teises- ja täienduskoolitust Eestis välja arendada. Üleminekuajale tavapärase ülesannete kõrval tuleb aga Euroopaga võrreldes mitu

korda lühema aja jooksul rahvastiku hariduskõvera kuju tänapäevastada. Pealegi on keskealiste põlvkonna jaoks selline käitumisviis erinevalt paljudest teistest Euroopa maadest küllalt uus kogemus. Igatahes on seni üldine kasutegur veel väga madal olnud ning, mis peamine, suur osa kesk- ja vanemaealiste põlvkondadest on jäänud täiend- ja pidevõppe ettevõtmistest kõrvale. Rahvastiku hariduskõvera muutmist raskendab kaheldamatult asjaolu, et üldise keskhariduse loosungile vaatamata jäi ka nõukoguaegse reformiga hõlmatud nooremates eesti põlvkondades ligikaudu viiendikul keskharidus ikkagi omandamata, olgu näiteks viidatud haritust traditsiooniliselt väärtustanud Viljandimaa rahvastikule [EKDK 1996]. Keskhariduseta inimeste pidevõppe korraldamine on aga meetoodiliselt teistlaadi ülesanne kui sama eesmärgi tagamine üldhariduse omandanud rahvastiku hulgas, millise tööga pole seni veel tõsiselt tegeldud. Omaette probleemiks haridushõive kujundamisel on asjaolu, et üleminekumajanduse tingimustes on keskharidusest kõrvalejääv rahvastikuosa koguni kasvanud. Samuti näitab ülikoolihariduse omandanute osakaal põlvkonnas pigem langustrendi, kuigi on Euroopa kontekstis niigi madal.

Niisiis on 1960 aastatel alguse saanud rahvastiku haridusheterogeensus käesoleval üleminekuajal plahvatuslikult kasvanud. Eelkõige seisneb probleem asjaolus, et kõnealused suundumused on teadvustamata ja vahete-vahel on kuulda haridusjuhtidelt tõeste trendidega koguni vastuollu minevaid seisukohti. Ühelt poolt eristub haridust väärtustav noorsugu, kellel tänapäeval on eilsega võrreldes ka paremad võimalused oma soove realiseerida, kuid ehmatavalt palju on noorte põlvkonnas neid, kes jäävad ilma XXI sajandisse sobiva hariduseta. Väide kipub kehtima nii üldhariduse kui ka kutsehariduse kohta. Dünaamilise majandusreformi ja suhteliselt madalate palkade tingimustes ei ole rahvastiku hariduslik heterogeniseerumine veel ühiskonna tasemel tunnetatav, vahel aitab madalama haridusega inimeste palkamine ja sellest johtuv töökulude kokkuhoid isegi konkurentsivõimet üleval hoida. Taastearengu vaatenurgast aga kaotab praegu Eesti kiiresti seda üht potentsiaali, mis kogu XX sajandi vältel ja ilmselt varemgi on olnud siinse maa ja rahva põlisosaks. Eesti hariduspoliitika on jäänud liialt ametkondlikuks ega suuda kanda rahva harituse kasvu eesmärgistavat riigipoliitikat.

5. Kokkuvõtte asemel

Käesolev artikkel, mille põhiseisukohad on ette kantud ESTO konverentsil Tallinnas 1996, toob rahvastikuteadlase vaatenurka abiks võttes välja kaks probleemirühma Eesti maa ja rahva arengus. Esimene neist on seotud Eesti ja eestluse taastearengu kindlustamisega XXI sajandi geopoliitilises keskkonnas, teine niisuguste rahvastikutrendidega, mis Eestit käesoleval ajal Euroopast eemale kannavad. Mõlema probleemirühma lahendus lõppkokkuvõttes ripub eelkõige ära sellest, kuivõrd ja kui kiiresti ning kas üldse hakkavad riigikorralduses igat masti võimu-, partei- ja muidumeeste seas tooni andma riigimehed.

VIIDATUD KIRJANDUS

- Chesnais, Jean-Claude (1991). *Migration from Eastern to Western Europe, Past (1946-1989) and Future (1990-2000)*. Paper presented at the Conference of Ministers on the movement of persons coming from Central and Eastern European Countries. Vienna.
- Coale, Ansley, Susan Watkins (1986). (Eds) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton.
- Council of Europe (1996). *The Demographic Situation in Europe*. Strasbourg.
- EKDK (1995). *Eesti Pere- ja Sünnimusuuring. Standardtabulatsioonid*. RU, Seeria C, No.6. Tallinn.
- EKDK (1996). *Rahvastiku ühtlusarvutatud sündmus- ja loendusstatistika. Viljandimaa*. RU, Seeria C, No.8. Tallinn.
- File of Reports (1994). *International Conference Where does Europe end?* Budapest.
- Kant, Edgar (1934). *Environment and Population Problems in Estonia*. Tartu.
- Katus, Kalev (1990). Migratsioon ja selle mõju demograafilisele olukorrale Eestis. *Poliitika*, No.5, lk.44-57.
- Katus, Kalev (1991). *Fertility Trend and Regional Differences in Estonia*. RU, Seeria B, No.12. Tallinn.
- Katus, Kalev (1994). Eesti rahvastiku tulevikujooned. *Looming*, No.2, lk.243-255.
- Katus, Kalev (1996). Eesti rahvastiku vananemise põhijooned. *Akadeemia*, No.7-8, lk.1379-1406 & 1592-1633.
- Katus, Kalev, Allan Puur (1992). *Eesti rahvastiku suremustrend elutabelite analüüsi põhjal*. RU, Seeria B, No.14. Tallinn.
- Katus, Kalev, Luule Sakkeus (1993). *Foreign-born population in Estonia*. RU, Series B, No.19. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev, Allan Puur, Luule Sakkeus (1995). *Comparability of Population Data in Previous USSR: Case of Estonia*. Paper presented at the European Population Conference. Milano.
- Krumins, Juris (1993). *Iedzīvotāju muža ilgums - tendences un palielināšanas problēmas*. Riga.
- Meri, Lennart (1997). *Kõne EV 79. aastapäeva puhul Estonia kontsertsaalis*. Tallinn.

- Myers, George (1994). Population Growth and Age Structure: Implications and Policy Responses. *European Population Conference*, pp.207-270. UN-CE, Strasbourg.
- Oschlies, W. (1989). Polnischer "Drang nach Westen", Dynamik und Motive der jüngsten Emigrationswellen. *Berichte des Bundesinstitutes für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien*.
- Pavlik, Zdenek, Martin Hampl (1976). *Ierarhia realnosti i problema otsenki bolee shirokih vzaimosviazei populatsionnogo razvitia*. Praga.
- Rogers, Andrei, Frans Willekens (1986). *Migration and Settlement: A Multiregional Comparative Study*. Dordrecht.
- Sakkeus, Luule (1991). *Post-war migration trends in Estonia*. RU, Series B, No.15. Tallinn, EKDK.
- Van de Kaa, Dirk (1991). The Future of International Migration in Europe. Paper presented at the European Population Conference. Paris.
- Vichnevski, Anatoli, Andrei Volkov (1983). (Eds) *Vosproizvodstvo naselenia SSSR*. Moskva.
- Zelinski, Wilbur (1971). The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review*, Vol.61, No.2, pp.219-249.